

คำบาลีสันสกฤตในภาษาไทยในจารึกสมัยสุโขทัย* PALI-SANSKRIT IN SUKHOTHAI INSCRIPTIONS

เสมอ บุญมา**

ภาษาบาลีสันสกฤต เป็นภาษาอินเดียโบราณที่มีความผูกพันกับศาสนาอย่างแนบแน่น กล่าวคือ ภาษาสันสกฤตซึ่งแต่เดิมเรียกภาษาพระเวท ใช้สำหรับบันทึกเรื่องราวและวรรณคดีเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ ต่อมาในสมัยหลังมีผู้แต่งคัมภีร์ต่างๆ โดยอธิบายขยายความคัมภีร์พระเวทให้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพื่อความสะดวกในการประกอบพิธีกรรมและการสวด คัมภีร์เหล่านี้ปรากฏมีภาษาถิ่นปะปนอยู่มาก เวลาต่อมาพวกพราหมณ์เกิดความวิตกเกรงว่า คัมภีร์พระเวทจะขาดความศักดิ์สิทธิ์ จึงคิดแต่งตำราว่าด้วยการสร้างระเบียบภาษาที่ใช้เกี่ยวกับคัมภีร์พระเวทโดยเฉพาะ ให้มีลักษณะพิเศษเด่นชัดต่างจากภาษาอื่นๆ เพื่อให้เป็นภาษาที่เหมาะสมสำหรับบันทึกหลักคำสอนของเทพเจ้าที่ประทานให้ชาวอารยันซึ่งเป็นชนชั้นสูง ตำราที่แต่งขึ้นในระยะแรกนี้ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ต่อมาประมาณ ๔๐๐ ปี

ก่อนคริสตกาล ปาณินิได้แต่งตำราไวยากรณ์ลักษณะเดียวกันนี้ชื่อว่า อชันภรยาเย โดยได้รวบรวมข้อกำหนดกฎเกณฑ์ภาษาพระเวทไว้อย่างรัดกุมและเป็นระบบดีกว่าผู้เขียนอื่นๆ ในสมัยที่ผ่านมา ทำให้ผลงานของท่านได้รับความนิยมเชื่อถืออย่างกว้างขวาง จนกลายเป็นตำราหลัก และเรียกภาษากายใต้กฎเกณฑ์ที่ท่านรวบรวมขึ้นนั้นว่า สันสกฤต หมายถึง ภาษาที่มีการปรับปรุง ตกแต่ง และจัดระเบียบแล้วอย่างดี ต่อมาภาษานี้มิได้ใช้เฉพาะกับศาสนาพราหมณ์เท่านั้น แต่ยังใช้บันทึกหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานอีกด้วย

ส่วนภาษาบาลีเป็นภาษาที่ใช้จารึกหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายหินยานหรือเถรวาท ชื่อภาษานี้เพิ่งมีการนำมาใช้เรียกพุทธพจน์สมัยที่พุทธศาสนาได้แผ่ขยายเข้ามาในลังกาแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อพูดถึงภาษาบาลีจึงเข้าใจกันว่าหมายถึงพระไตร

* สรุปรจากงานวิจัย เรื่อง คำบาลีสันสกฤตในภาษาไทยในจารึกสมัยสุโขทัย เสนอ มหาวิทยาลัยศิลปากร ๑๗ สิงหาคม ๒๕๓๓

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำหมวดวิชาต้นติภาษา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้า ภาษาบาลีมีลักษณะรูปคำใกล้เคียงกับภาษาพระเวท โครงสร้างโดยทั่วไปมีลักษณะเช่นเดียวกับภาษาสันสกฤตทุกประการ คือเป็นภาษาที่มีวิภัติปัจจัยแต่ไม่ใช่ภาษาที่วิวัฒนาการหรือได้รับอิทธิพลมาจากภาษาสันสกฤตโดยตรง หากเป็นภาษาที่เกิดจากการประสมประสานกันระหว่างภาษาถิ่นหลายภาษาที่มีอยู่ในอินเดีย รวมทั้งภาษาสันสกฤตด้วย และมีข้อที่น่าสนใจเกิดว่า ในบรรดาภาษาถิ่นทั้งหลาย ภาษาบาลีมีลักษณะใกล้เคียงกับภาษามาคธี ซึ่งเป็นภาษาของชาวมคธ อันเป็นดินแดนถิ่นกำเนิดของพุทธศาสนามากที่สุด ดังนั้น จึงมีการเรียกภาษาบาลีอีกอย่างหนึ่งว่าภาษามคธ

เมื่อเปรียบเทียบระหว่างภาษาบาลีกับสันสกฤตแล้ว ภาษาทั้งสองมีลักษณะอย่างเดียวกันคือเป็นภาษาที่มีวิภัติปัจจัย มีรากศัพท์หรือธาตุซึ่งเป็นที่มาของคำเหมือนกัน รากศัพท์เป็นจำนวนมากเป็นตัวเดียวกันเช่น ภูษ - กิน วจุ - กล่าว ทา - ให้ วิทุ - รู้ คมุ - ไป ฯลฯ และรูปคำสำเร็จอีกไม่น้อยที่เหมือนกัน เช่น ทาน - การให้นายก - ผู้นำ ภาค - ฝ่าย ส่วน โภชน - การกิน สหาย - เพื่อน พุทธ - พระพุทธเจ้า เป็นต้น ส่วนที่แตกต่างกันก็เป็นเพียงส่วนย่อย ซึ่งเป็นรายละเอียดของแต่ละภาษาเท่านั้น

สำหรับมูลเหตุที่ภาษาบาลีสันสกฤตเข้ามาสู่ประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งประเทศไทยนั้น เป็นผลมา

จากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมของชาวอินเดียให้กับประชาชนในภูมิภาคนี้ ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ประมาณ ๓๐๐ ปี ก่อนคริสตกาล หรือประมาณ พ.ศ. ๒๔๓ โดยอาศัยเหตุผลทางการเมืองและการค้า กล่าวคือเมื่อภายในประเทศอินเดียเกิดสงครามสู้รบแย่งชิงอำนาจกัน ทำให้ผู้แพ้ต้องอพยพหลบหนีมาตั้งถิ่นฐานแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาได้แต่งงานกับสตรีผู้นำท้องถิ่น ภายหลังมีกำลังอำนาจเข้มแข็งกลายเป็นผู้นำ และก่อตั้งชุมชนเป็นอาณาจักรขึ้น เริ่มต้นจากอาณาจักรฟูนัน อีกประการหนึ่ง ชาวอินเดียได้เดินทางไปมาค้าขายกับประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้มาแต่โบราณ ประกอบกับดินแดนส่วนนี้เป็นเส้นทางที่จะผ่านไปยังประเทศจีน ซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจ มีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยนั้น จึงเป็นที่สนใจของบรรดาวาณิชต่างชาติทั่วไปที่จะเดินทางมาค้าขายด้วย และปัจจัยสำคัญที่เป็นแรงดึงดูดพ่อค้าทั้งหลายก็คือ บริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นแหล่งทำเลที่เหมาะสมในการแวะพักถ่ายเทแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างตะวันตกกับตะวันออกและพักผ่อนซ่อมแซมเรือ ตลอดจนหาเสบียงอาหารเพื่อการเดินทางต่อไป ดังนั้น บรรดาประเทศในแหลมอินโดจีนและทางภาคใต้ของประเทศไทย คือ มาเลเซีย มลายู และหมู่เกาะชวา จึงเป็นศูนย์กลางทางการค้าในสมัยโบราณ เพราะการเดินทางอาศัยพาหนะคือเรือเป็นหลัก ภูมิอากาศก็เอื้ออำนวย ใน

เมื่อดินแดนบริเวณนี้กลายเป็นแหล่งชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นที่พักพิงอยู่อาศัยของชาวอินเดีย ซึ่งเป็นกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมสูงกว่า จึงได้นำเอาขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมต่างๆ ทั้งด้านการปกครอง ศาสนา ความเชื่อถือ และภาษาอันเป็นวิถีดำเนินชีวิตประจำวันของตนมาเผยแพร่ ต่อมารูปแบบวัฒนธรรมเหล่านี้ได้แทรกซึมกลมกลืนกับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวท้องถิ่นมากขึ้นและขยายขอบเขตกว้างขวางออกไปตามลำดับ

จริงอยู่ ถึงแม้ประชาชนในภูมิภาคนี้ ได้มีการติดต่อค้าขายกับจีนมาเป็นเวลานานแล้วเช่นกันก็ตาม แต่วัฒนธรรมของจีนก็ได้แพร่ขยายและซึมลึกไปสู่ชาวท้องถิ่นกว้างขวางนัก เมื่อเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมอินเดีย ทั้งนี้เป็นเพราะจีนแสดงความเป็นผู้มีอำนาจเหนือประเทศต่างๆ ในแถบนี้ ซึ่งตรงกันข้ามกับอินเดียที่สมาคมติดต่อกับประเทศเหล่านี้ด้วยความเท่าเทียมกันและเป็นไปอย่างสันติ ดังนั้นวัฒนธรรมอินเดียจึงเป็นที่ยอมรับของชาวเมืองและแพร่กระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับลัทธิ ศาสนา และภาษา จนกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่รับช่วงสืบต่อกันมาอย่างไม่ขาดสาย

ลัทธิพราหมณ์ เป็นปฐมลัทธิที่เข้ามาสู่ดินแดนชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะแถบแหลมอินโดจีน โดยการนำของพวกพราหมณ์ชาวอินเดียที่เข้ามาตั้งรกราก

อยู่ในแถบนี้ ต่อมากลายเป็นผู้นำชุมชนสร้างระบบการปกครองเช่นเดียวกับในอินเดีย และก่อตั้งเป็นอาณาจักรขึ้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖ หลักฐานคือจารึกที่ ไวกาห์ เมืองญาตริงทางภาคใต้ของเวียดนาม ศิลาจารึกนี้เป็นภาษาสันสกฤตอักษรปัลลวะ จารึกขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๘๐๐-๘๕๐ นับได้ว่าเป็นจารึกหลักแรกที่เป็นหลักฐานแสดงร่องรอยทางวัฒนธรรมด้านภาษาของชาวอินเดีย ในภูมิภาคนี้ ต่อมาได้มีการค้นพบศิลาจารึกอื่นๆ อีกหลายแห่ง จารึกเหล่านี้ล้วนเป็นภาษาสันสกฤต เช่น จารึกของพระเจ้าภัทรวรมันแห่งอาณาจักรจัมปา ระหว่าง พ.ศ. ๘๐๐-๘๕๐ จารึกของพระเจ้ามุลวรมันแห่งเกาะบอร์เนียว พ.ศ. ๘๕๐ และจารึกของพระเจ้าปुरुณวรมันที่พบทางภาคตะวันตกของลาว ซึ่งจารึกขึ้นราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐ จากข้อความของจารึกเหล่านี้เป็นสิ่งบ่งบอกว่า กษัตริย์ที่กล่าวถึงนี้นับถือศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น เมื่ออาณาจักรพุนันล่มสลายได้เกิดอาณาจักรจัมปาขึ้นมาแทนที่ ต่อมาอาณาจักรนี้ตกอยู่ในอำนาจของขอม ตลอดระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงอาณาจักรต่างๆ ศาสนาพราหมณ์ก็ยังคงเจริญรุ่งเรืองอย่างต่อเนื่อง หลักฐานได้แก่แต่ละอาณาจักรได้สร้างวัดกุสสถานซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาพราหมณ์ไว้มากมาย เช่น ศิวลึงค์ เทวรูปพระอิศวร พระวิษณุ พระหริหระ และโคนนก เป็นต้น

เนื่องจากภาษาสันสกฤตในระยะแรกเป็นภาษาที่ใช้เกี่ยวกับเรื่องราวของศาสนา

พราหมณ์ ซึ่งเป็นลัทธิความเชื่อของกลุ่มชนชั้นสูง คือ พวกพราหมณ์และกษัตริย์ ดังจะเห็นจากนามของบุคคลเหล่านี้ตามปรากฏในศิลาจารึกที่ค้นพบล้วนเป็นภาษาสันสกฤตทั้งสิ้น

สำหรับพุทธศาสนา ตามตำนานกล่าวว่า ได้มีการส่งคณะสมณทูตเข้ามาเผยแผ่พุทธศาสนายังดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ หลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓ อันเป็นยุคที่พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองที่สุดหลังพุทธปรินิพพาน และดินแดนสุวรรณภูมินั้นเข้าใจกันว่าตั้งอยู่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย คือ ท้องที่เขตจังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดนครปฐม ต่อมากลายเป็นที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดี แต่ตามหลักฐานทางโบราณคดี อาณาจักรแห่งนี้มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๗ ซึ่งมีช่วงระยะเวลาห่างจากรัชสมัยของพระเจ้าอโศกฯ กว่าเจ็ดร้อยปี และจากหลักฐานทางโบราณวัตถุเก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบในบริเวณนี้ได้แก่พระพุทธรูปสำริดแบบอมราวดีที่ตำบลพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี ปรากฏว่ามีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๐ ส่วนโบราณวัตถุอื่นๆ ที่ค้นพบแถบจังหวัดนครปฐม ที่เชื่อกันว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีนั้น ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธรูป เสมาธรรมจักร ล้วนเป็นศิลปะที่เกิดขึ้นในสมัยทวารวดีทั้งสิ้น แม้แต่ศิลาจารึกภาษา

บาลี เป็นบทคาถา *เย ธมฺมาฯ* ซึ่งเป็นตัวอักษรปัลลวะ สมัยพระเจ้าศรีวสันทวารมานแห่งราชวงศ์ปัลลวะของอินเดียทางตอนใต้ ที่ถือกันว่าเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญ ก็มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ เท่านั้น และเป็นสมัยเดียวกันกับการเกิดอาณาจักรทวารวดี แต่เมื่อพิจารณาถึงรูปแบบศิลปะทางพุทธศาสนา คือ วงล้อธรรมจักรและข้อความที่จารึก ได้แก่คาถา *เย ธมฺมาฯ* ดังกล่าว ตลอดจนเสาศิลา ซึ่งมีลักษณะและรูปแบบเช่นเดียวกับเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกฯ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ดูมีความสอดคล้องและสัมพันธ์กับยุคการเผยแผ่พุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศกฯ อย่างยิ่ง

จะอย่างไรก็ตาม จากหลักฐานคือตัวอักษรบทคาถา *เย ธมฺมาฯ* จะเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ดีที่สุดว่า ภาษาบาลีได้เข้ามาสู่ประเทศไทยโดยผ่านทางอาณาจักรทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา ในรูปของอักษรปัลลวะ และบทคาถาเช่นเดียวกันนี้ยังปรากฏมีการค้นพบในที่อื่นๆ อีก โดยกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปตามบริเวณที่ได้รับอิทธิพลของอาณาจักรทวารวดี ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น ภาคเหนือได้แก่เมืองศรีเทพเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ ภาคกลางมีปรากฏอยู่ทั่วไป นอกจากแถบจังหวัดนครปฐมและจังหวัดใกล้เคียงแล้ว ก็ยังพบที่เขตจังหวัดนครสวรรค์และลพบุรี ซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกับเมืองศรีเทพ เพราะฉะนั้น ภาษา

บาลีตามบทกถานี้จึงเป็นภาษาบาลียุคแรกที่มีปรากฏในประเทศไทย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นภาษาบาลียุคประกาศศาสนา

อนึ่ง เกี่ยวกับคัมภีร์ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ถึงแม้จะมีการจัดทำสังคายนารวบรวมจัดหมวดหมู่และสอบทวนกันหลายครั้งในอินเดีย แต่ล้วนใช้วิธีท่องจำสืบต่อกันด้วยปากทั้งสิ้น ส่วนการบันทึกหลักธรรมคำสอนดังกล่าวที่เรียกว่าพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรแทนการท่องจำด้วยปากนั้น เพิ่งปรากฏมีขึ้นครั้งแรกเมื่อคราวสังคายนาที่ประเทศลังกาประมาณ พ.ศ. ๔๓๓ และต่อมาประมาณ พ.ศ. ๙๐๐ พระพุทธโฆสาจารย์มหาปราชญ์ผู้ทรงความรู้แตกฉานในอรรถและธรรมของพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ได้เดินทางมายังประเทศลังกาพบคัมภีร์พระไตรปิฎกในประเทศนั้นใช้ภาษาปะปนระคนกันทั้งภาษาบาลีและสันสกฤต และยังมีปรากฏมีผู้แต่งอรรถกถาเป็นภาษาสิงหลอีกเป็นอันมาก ท่านจึงได้ถ่ายทอดคัมภีร์เหล่านั้นเป็นภาษาบาลี ต่อมาประมาณ พ.ศ. ๙๕๐ คัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาเหล่านี้ได้เผยแพร่เข้ามายังประเทศภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะพม่าและไทย ซึ่งเป็นประเทศนับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทหรือหินยานอย่างลังกา เป็นเหตุให้ภาษาบาลีแพร่ขยายออกไปอย่างกว้างขวางตามความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนานิกายนี้ ดังปรากฏหลักฐานการค้นพบจารึกต่างๆ ที่

เป็นภาษาบาลีปรากฏอยู่ทั่วไปในประเทศไทย เช่น ศิลาจารึกที่เนินสระบัว อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งจารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๔ กล่าวกันว่าเป็นจารึกที่มีการใช้ภาษาไพเราะที่สุด ศิลาจารึกพุทธอุทยานบ้านพรหมทิน อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี เป็นข้อความที่คัดลอกมาจากพระไตรปิฎกขุททกนิกายและจารึกพระพิมพ์ดินเผาที่โคกไม้เดน อำเภอพรหมคีรี จังหวัดนครสวรรค์ เป็นคำกล่าวนอบน้อมพระรัตนตรัย ซึ่งจารึกขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕

นอกจากนี้ บางจารึกยังปรากฏมีการใช้ภาษาร่วมกัน เช่น จารึกเขารัง จังหวัดปราจีนบุรีเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร โดยระบุปีที่จารึกไว้อย่างชัดเจนว่า พ.ศ. ๑๑๘๒ และในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ก็ปรากฏมีภาษาบาลีและสันสกฤตอยู่ในจารึกเดียวกัน ได้แก่จารึกขัณฑ์จำปา ๓ กิ่งอำเภอกำแพงทอง จังหวัดลพบุรี ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก็ปรากฏมีจารึกหลักเดียวกันถึง ๒ ภาษา คือ ภาษาบาลี เขมร และมีภาษาไทยแทรกอยู่ในภาษาเขมรด้วย ได้แก่จารึกดงแม่นางเมืองอำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์

สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ในระยะเริ่มแรกที่ลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาเข้ามาสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาษาที่ปรากฏตามหลักฐานในศิลาจารึกจะเป็นภาษาที่เกี่ยวข้องกับศาสนานั้นๆ โดยตรง กล่าวคือ หากเป็นชุมชนที่นับถือลัทธิพราหมณ์หรือพุทธศาสนานิกายมหายานก็จะเป็นภาษาสันสกฤต และ

หากเป็นชุมชนชาวพุทธแบบหินยานหรือเถรวาท ก็จะเป็นภาษาบาลี กาลล่วงเลยมาเมื่อชุมชนที่ได้รับวัฒนธรรมอินเดียมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น จารึกที่เคยปรากฏเป็นภาษาสันสกฤตหรือบาลีแต่เพียงอย่างเดียว ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยมีภาษาท้องถิ่น เช่น ภาษาเขมร ภาษาไทย รวมปะปนอยู่ด้วย และการใช้ภาษาบาลีสันสกฤตเริ่มเปลี่ยนไป คือ แทนที่จะใช้ในรูปแบบภาษาดั้งเดิมจริงๆ ได้ประยุกต์ใช้ภาษาดังกล่าวเฉพาะรูปคำหรือศัพท์ที่ยังมิได้มีการปรุงแต่งตามหลักภาษา โดยใช้ปะปนไปกับภาษาพื้นเมือง ดังปรากฏให้เห็นในจารึกต่างๆ ของอาณาจักรขอมและอาณาจักรสุโขทัยในเวลาต่อมา

อาณาจักรสุโขทัย แต่เดิมอยู่ในอำนาจของขอม จึงเป็นชุมชนที่นับถือลัทธิพราหมณ์หรือฮินดู ตามแบบอย่างขอมมาก่อน ต่อมาได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาแบบมหายานตามอำนาจของผู้ปกครองขณะนั้น เพราะฉะนั้นภาษาสันสกฤตจึงเป็นภาษาที่ใช้กันอย่างกว้างขวางและมีบทบาทต่อภาษาไทยในสมัยนั้นมาก ต่อมาเมื่อชาวสุโขทัยประกาศเอกราชและรับเอาพุทธศาสนาแบบหินยานจากลังกาผ่านทางนครศรีธรรมราชเข้ามา ภายหลังได้มีการติดต่อกับลังกาโดยตรง ทำให้พุทธศาสนานิกายนี้เจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา จนกลายเป็นศาสนาประจำชาติ ทำให้ภาษาบาลีมีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อภาษาไทยมากขึ้นควบคู่ไปกับภาษาสันสกฤต ซึ่ง

ชาวสุโขทัยมีความคุ้นเคยมาก่อนหน้านี้แล้ว ในระยะนี้ภาษาทั้งสองเกิดความประสมประสานกลมกลืนกับภาษาไทยอย่างลึกซึ้งจนคนไทยใช้คำบาลีสันสกฤตเหมือนคำไทย โดยไม่มีความรู้สึกว่าเป็นภาษาต่างชาติ ตลอดระยะเวลา ๑๕๐ ปี แห่งความรุ่งโรจน์และดำรงอยู่ของอาณาจักรสุโขทัย ย่อมหมายถึงการเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนานิกายหินยานและภาษาบาลี จนกลายเป็นมรดกตกทอดมาถึงประชาชนคนไทยสมัยปัจจุบัน เพราะฉะนั้น จารึกต่างๆ ซึ่งเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรนี้ที่ค้นพบในส่วนของภาษาไทย จึงมีคำบาลีสันสกฤตปะปนอยู่ด้วยเสมอ และดูเหมือนจะไม่มีจารึกใดเลยที่ไม่มีคำภาษาทั้งสองร่วมปรากฏอยู่ด้วย ซึ่งเป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า ชาวสุโขทัยคุ้นเคยกับภาษาบาลีสันสกฤตเป็นอย่างดี เหมือนกับว่าเป็นส่วนหนึ่งของภาษาไทย ซึ่งเป็นภาษาประจำชาติของคนเผ่านี้

สำหรับการเขียนคำบาลีสันสกฤตที่ปะปนอยู่กับภาษาไทยตามปรากฏในจารึก โดยทั่วไปการสะกดคำไม่ถูกต้องตามอักขรวิธีของภาษา ทั้งนี้เนื่องจากขอบเขตของความรู้และการศึกษาเกี่ยวกับภาษาไทยเองมีจำกัด เพราะคนไทยเพิ่งเริ่มต้นมีอักษรเป็นของตัวเองในปี พ.ศ. ๑๘๒๖ ตามหลักฐานในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นจารึกหลักแรกของอาณาจักรสุโขทัยที่ค้นพบ และมีจำนวนอักษรไม่เพียงพอที่จะเขียนคำ

บาลีสันสกฤตบางคำได้ นอกจากนี้ สำเนียงการออกเสียงภาษาทั้งสองบางคำก็คลาดเคลื่อนไม่ถูกต้องตามที่แท้จริง ซึ่งเกิดจากการจดจำถ้อยคำเหล่านั้นต่อๆ กันมาตามรูปแบบสมัยโบราณ จึงทำให้มีความผิดเพี้ยนทางเสียงและเขียนผิดจากคำเดิมไปด้วย เช่น

ศรทุธา คำสันสกฤต ปัจจุบันภาษาไทยเขียน ศรทุธา แต่ในศิลาจารึกส่วนใหญ่มีศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เป็นต้น เขียนเป็น สรธา ในจารึกฐานพระพุทธรูปทิดไสเขียน สรธา ส่วนศิลาจารึกวัดช้างล้อม เขียน สรรธา สปรรรธาและสสปรรรธา

ปริษการ คำสันสกฤต ปัจจุบันภาษาไทยเขียนรูปคำบาลี คือ ปริหาร ได้แก่งสิ่งของเครื่องใช้ของพระ ในศิลาจารึกวัดพระยืนเขียน ปริสการ ซึ่งยังมีความใกล้เคียงกับรูปศัพท์เดิมอยู่ แต่ในศิลาจารึกวัดเขมา เขียนเป็น ปุริสการ นับว่าผิดเพี้ยนไปจากคำเดิมมาก

วรุษ คำสันสกฤต ปัจจุบันภาษาไทยเขียน พรรรษา ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงเขียน พรนษา ศิลาจารึกนครชุมเขียน พรษา ศิลาจารึกวัดสรศักดิ์ เขียน พระสา ส่วนในศิลาจารึกวัดหินตั้ง เขียนมีเสียงอ่านเหมือนภาษาไทยปัจจุบัน คือ พรรรสา เพียงแต่ใช้อักษรและรูปลักษณะการเขียนต่างออกไป

ปริชญา คำสันสกฤต หมายถึงความรอบรู้ ปัจจุบันภาษาไทยเขียน ปริษา หรือ ปริญญา ในศิลาจารึกวัดศรีชุม เขียน ปริจญา

ปรัชญา คำสันสกฤต ปัจจุบันภาษาไทยเขียน ปรัชญา ในศิลาจารึกวัดพระยืนเขียน เปรญา ส่วนศิลาจารึกวัดช้างล้อมเขียน พรหญา

นอกจากนี้ คำสันสกฤตบางคำ จะเป็นเพราะคนไทยสมัยนั้นออกเสียงไม่ถูกต้องตามอักขรวิธีของภาษาเดิม หรือจำผิดเพี้ยนมาตั้งแต่แรก จึงเป็นเหตุให้การเขียนจารึกคำนั้นๆ คลาดเคลื่อนไปด้วย เช่น

คฤหสฤ คือผู้อยู่ครองเรือน ปัจจุบันภาษาไทยเขียน คฤหัสถ์ ศิลาจารึกวัดศรีชุมเขียน ครหส

วุฤหสฺปติ หมายถึงวันที่ ๕ ของสัปดาห์ ในศิลาจารึกวัดพระยืน เขียน พระหสสปติ ในศิลาจารึกวัดสรศักดิ์ เขียน พระหศปติ ส่วนในศิลาจารึกกฎหมายลักษณะโจร เขียน พรหสสปติ

ส่วนการใช้คำบาลีสันสกฤตในภาษาไทยในจารึกสมัยสุโขทัย มีหลายรูปแบบ ทั้งใช้ในลักษณะเป็นคำเดี่ยวโดดๆ ปะปนไปกับภาษาไทยเหมือนอย่างคำไทยทั่วไป เช่น “..คนใน “เมืองสุโขทัย” นี้ มกาทานมกทรวงีสล... ฝูงทวยมีมสรธาในพระ พุทธศาสนทรวงีสล “เม่อพรนษาฯ ทุกคน..” (ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง) “...แล้วจึงมาตงกทำหพระปิดกธรรม สงงวรวิจูษาพระอภิธรรมกบดวยพระบดิน...” (ศิลาจารึกวัดช้างล้อม) “.....จึงพ่อยูหวัจาทให้อัญญาตแก่นายอินทสอศกกันนี้...” (ศิลาจารึกวัดสรศักดิ์) ตัวอย่างการใช้คำ

ดังกล่าวมุ่งเอาเฉพาะความหมายของคำเป็นหลักโดยไม่คำนึงถึงสภาพเป็นจริงของภาษาเดิมว่าเป็นคำประเภทใด เช่น คำนาม คำกริยา หรือคำคุณศัพท์

นอกจากนี้ มีการใช้คำนามที่เกิดจากรากศัพท์หรือธาตุประกอบด้วยปัจจัยบางจำพวกทำหน้าที่เป็นคำกริยาในภาษาไทย เช่น “...พขุนผาเมืองจึงอภิเสกพขุนบางกลางหาวให้เมืองสุโขไท....พระสริมหาไพรีนครสิงหนนงค์เสด็จพระมหาเถรเปนเจ้าเอามาปลูก เหนือดินจึงอภิเสกสถานผิว่า...” (ศิลาจารึกวัดศรีชุม) และมีการสมาสคำบาลีสันสกฤตตั้งแต่ ๒ คำขึ้นไปต่อเนื่องกันในลักษณะของคำสมาสประเภทต่างๆ บรรดาคำสมาสเหล่านี้ มีทั้งคำที่เป็นภาษาเดียวกัน สมาสกัน และคำสมาสประสมคือ คำบาลีกับคำสันสกฤตสมาสกัน นอกจากนี้ กลุ่มคำสมาสบางคำมีการใช้ศัพท์ต่อกันยืดยาวมากกว่า ๒ ศัพท์ ซึ่งเป็นลักษณะของคำสมาสซ้อน เช่น

คำสมาสสันสกฤต : บุญธรรม (ศิลาจารึกนครชุม) มาจากคำว่า บุญ - ธรรม สมาสกัน เป็น บุญธรรม แปลว่า บุญและธรรม เป็นสมาสที่มีชื่อเรียกว่า ทวันทสมาส ปัจจุบันภาษาไทยเขียน บุญธรรม

อสนปริสการ (ศิลาจารึกวัดพระยืน) มาจากคำว่า อส - ปริสการ สมาสกันเป็น อสปริสการ หมายถึงสิ่งของเครื่องใช้ ๘ อย่าง เป็น ทิคุสมาสปัจจุบันภาษาไทยเขียนเป็นรูปคำบาลี อัญฐปริหาร

มahamani สริมหาทนตธาตุ (ศิลาจารึกวัดศรีชุม) มาจากคำเดิมว่า มหต - มุณี - ศรี - มหต - ทนต - ธาตุ ลักษณะเช่นนี้เป็นคำสมาสซ้อนสมาส ซึ่งมีสมาสตามลำดับ ดังนี้

มหต - มุณี สมาสกันเป็น มahamani มุณีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นวิเศษณปุรวบท กรรมธารยสมาส

ศรี - มหต สมาสกันเป็น ศรีมหต ทั้งดีและใหญ่ เป็นวิเศษโณภยบท กรรมธารยสมาส

ทนต - ธาตุ สมาสกันเป็น ทนตธาตุ พระธาตุคือฟัน เป็นอวธารณปุรวบท กรรมธารยสมาส

ศรีมหต - ทนตธาตุ สมาสกันเป็น ศรีมหาทนตธาตุ พระธาตุคือฟันทั้งดีและใหญ่ เป็นวิเศษณปุรวบท มีอวธารณปุรวบท และวิเศษโณภยบท ซ้อนอยู่ภายใน

มahamani - ศรีมหาทนตธาตุ สมาสกันเป็นสมาสสุดท้าย ได้รูปคำเป็น มahamani ศรีมหาทนตธาตุ พระธาตุคือฟันทั้งดีและใหญ่ ของมุณีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นษัษฐิตตปุรัสสมาส โดยมีวิเศษณปุรวบท อวธารณปุรวบท วิเศษโณภยบท และวิเศษณปุรวบท เป็นสมาสซ้อนอยู่ภายในปัจจุบันภาษาไทยเขียนมahamani ศรีมหาทนตธาตุ

คำสมาสบาลี : ยสปริวาร (ศิลาจารึกวัดศรีชุม) มาจากคำว่า ยส - ปริวาร สมาสกันเป็น ยสปริวาร แปลว่า ยศและบริวารเป็นสมาสที่มีชื่อเรียกว่า ทวันทสมาส ปัจจุบันภาษาไทยเขียนรูปคำสันสกฤตเป็น

ยศบริวาร

ฉพนนรงสี (ศิลาจารึกวัดศรีชุม)
มาจากคำว่า ฉ - วณฺณ - รัส เป็นคำสมาส
ซ้อน

ฉ-วณฺณสมาสกันเป็น ฉวณฺณ แปลว่า
หกลี เป็น ทิคุสมาส จากนั้นจึงสมาสต่อเป็น
ฉวณฺณ - รัส สมาสกันเป็น ฉวณฺณรัส
แปลว่า แสงอันมี หกลี เป็นวิเศษนบุพพท
กัมมธารยสมาส โดยมี ทิคุสมาส ซ้อนอยู่
ภายใน ปัจจุบันภาษาไทยเขียนเป็นคำสมาส
ประสมระหว่างคำบาลีกับสันสกฤต คือ
ฉัพพรรณรัส

คำสมาสประสม : อารยบุคคล (ศิลา
จารึกวัดช้างล้อม) มาจากคำว่า อารย ส. -
บุคคล ป. สมาสกันเป็น อารยบุคคล แปลว่า
คนผู้ประเสริฐ เป็นสมาสที่มีชื่อเรียกว่า
วิเศษนบุพพท กัมมธารยสมาส ปัจจุบัน
ภาษาไทยเขียนเป็นรูปคำบาลีคือ อริยบุคคล
ธรมฺเทศนา (จารึกแผ่นดีบุกวัดมหา
ธาตุ) มาจากคำว่า ธรม ส. - เทศนา ป.
สมาสกันเป็น ธรมเทศนา แปลว่า การแสดง
ซึ่งธรรม เป็นหุติยาตปฺปริสสมาส ปัจจุบัน
ภาษาไทยเขียนเป็นรูปคำสันสกฤตคือ ธรรม
เทศนา

นอกจากนี้ ยังมีการใช้คำบาลีสันสกฤต
ติดต่อกันหลายคำเหมือนคำสมาส แต่ไม่
จัดว่าเป็นคำสมาส เนื่องจากการเรียงคำ
ตามโครงสร้างของภาษาไทย เช่น กลุ่มคำว่า
สมาทานทศศีล (ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง หลัก
ที่ ๑) ซึ่งหมายถึงการสมาทานคือการรับเอา

ศีล ๑๐ ประการ มาจากคำว่า สมาทาน - ทศ
- ศีล หากจะจัดคำเหล่านี้เสียใหม่ให้เป็นคำ
สมาสที่ถูกต้อง ก็จะได้รูปคำ ดังนี้

ทศ - ศีล สมาสกันเป็น ทศศีล ศีล ๑๐
ประการ เป็นทิคุสมาส

ทศศีล - สมาทาน สมาสกันเป็น
ทศศีลสมาทาน การสมาทานซึ่งศีล ๑๐ ประ
การ เป็นหุติยาตปฺปริสสมาส โดยมีทิคุ-
สมาส ซ้อนอยู่ภายใน แต่ปัจจุบันก็เขียนตาม
รูปคำที่ปรากฏในศิลาจารึกคือ สมาทานทศศีล

อนึ่ง ยังมีการนำเอาคำบาลีสันสกฤต
บางคำมาใช้ร่วมกับคำไทยทำนองคำสมาส
ซึ่งตามหลักภาษาแล้วไม่อาจเป็นไปได้ แต่
เป็นการสะท้อนให้เห็นบทบาทของภาษาทั้ง
สองว่า มีความผูกพันกับภาษาไทยอย่าง
แนบแน่น เช่น คำว่า มหาสะพาน (ศิลา
จารึกวัดเขากบ) มหาตำหนัก (ศิลาจารึก
วัดศรีชุม) งามเจดี งามวิหาร (ศิลาจารึกวัด
เขากบ) งาม เป็นคำโบราณ แปลว่า ใหญ่

สำหรับการสนธิ ส่วนใหญ่เป็นประ
เภทสระสนธิและแฝงอยู่กับคำสมาสเสมอคือ
สมาสบางคำมีสนธิรวมอยู่ด้วย วิธีการสนธิมี
ได้ยึดถือตามหลักเกณฑ์ของภาษาเดิมอย่าง
เคร่งครัด หากแต่เป็นการสนธิโดยมุ่งเอา
ความราบรื่นสละสลวยในการออกเสียงและ
ความสะดวกเป็นสำคัญ ดังนั้น จึงจะถือเอา
เป็นหลักแน่นอนไม่ได้ เช่น

มาราธิราช (ศิลาจารึกนครชุม) เป็น
คำสมาสบาลี มาจากคำเดิมว่า มาร - อธิราช
(māra - adhirāja) เป็นการสนธิกันระหว่าง

สระ อะ ต่อสระ อะ เป็น สระ อา จึงได้รูปคำ เป็น มาราริราช แปลว่า พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ ของมาร

ผลอานิสสง (ศิลาจารึกนครชุม) เป็น คำสมาสบาลี มาจากคำเดิมว่า ผล - อานิสฺส (phala-ānisaṃsa) เป็นการสนธิกันระหว่าง สระ อะ กับสระ อา ตามกฎของสนธิจะเป็น สระอา และได้รูปคำที่สนธิแล้วเป็น ผลานิสฺส แปลว่า คุณอันไหลออกยิ่งของผล ปัจจุบัน ภาษาไทยเขียน ผลานิสฺส จะเห็นว่าคำใน ศิลาจารึกไม่มีการสนธิ

การใช้คำบาลีสันสกฤตในภาษาไทย ในจารึกสมัยสุโขทัย ส่วนใหญ่เป็นศัพท์เกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา วัตถุ สิ่งของเครื่องใช้ พระนามกษัตริย์ สมณศักดิ์ ตำแหน่ง บรรดาศักดิ์ และนามเทพเจ้าต่างๆ ของศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนชื่ออาคาร สถานที่บ้านเมือง

จากการวิเคราะห์โครงสร้างคำบาลีสันสกฤตที่ใช้ปะปนอยู่กับภาษาไทยในสมัยนั้น ส่วนมากเป็นคำนามทั่วไป คำนามกิตก์ที่สร้างขึ้นจากรากศัพท์คือธาตุประกอบด้วย ปัจจัยพวกหนึ่ง (ธาตุ - ปัจจัย) เช่น กวิ ณี ญวฺ ตู รุ อ อิ ณฺ ติ ยุ และคำกิริยากิตก์ที่สร้างขึ้นจากรากศัพท์คือธาตุประกอบด้วยปัจจัย (ธาตุ - ปัจจัย) อีกจำพวกหนึ่ง โดยเฉพาะ ต ปัจจัย นอกจากนี้เป็นคำประเภทศัพท์ ซึ่งสร้างขึ้นจากคำนามประกอบด้วยปัจจัยศัพท์ (นาม - ปัจจัย) ได้แก่ ตา ส อิก วณฺตุ เณร เป็นต้น แต่คำประเภทยี้มีไม่มากนัก เช่น

สาบาน (ศิลาจารึกคำปุสบถ) มา จากคำบาลีว่า สปฺน คำแข่ง คำสาบาน สปฺ ฐ. แข่ง ต่า - ยุ ปัจจัยในนามกิตก์ (สป - ยุ) ปัจจุบันภาษาไทยเขียน สาบาน

อบายเพทนา (ศิลาจารึกขุนจืด ขุนจอด) หมายถึงการเสวยอารมณ์ คือรับ ผลกรรมในอบาย รูปคำเหมือนกันทั้งบาลี และสันสกฤต มาจากคำว่า อปาย - เวทนา

อปาย น. ที่ปราศจากความเจริญ อป - อิ ฐ. ไป ถึง - ณ ปัจจัยในนามกิตก์ (อป - อิ - ณ)

เวทนาน. การรับรสอารมณ์ วิฑู ฐ. รู้ - ยุ ปัจจัยในนามกิตก์ (วิฑู - ยุ)

พุทธ (ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง) รูปคำเหมือนกันทั้งบาลีและสันสกฤตใช้เป็น คำนามหมายถึงพระพุทธเจ้า มาจากคำว่า พุฑฺธ น.ค. พระพุทธเจ้า รู้แล้ว ตื่นแล้ว พุฑฺ ฐ. รู้ - ต ปัจจัยในกิริยากิตก์ (พุฑ - ต) ปัจจุบัน ภาษาไทยเขียน พุทธ

ดาบส (ศิลาจารึกนครชุม) หมายถึงผู้ มีตบะ เป็นคำบาลีสันสกฤต ดป - ส ปัจจัย ในตทสสัตถิตถิต (ดป - ส)

สามเณร (ศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง หลัก ที่ ๑) เป็นคำบาลี แปลว่า เหล่าภของสมณะ สมณ - เณร ปัจจัยในโคตตถิต (สมณ - เณร)

เทพดา (ศิลาจารึกวัดเขาสุมณภู) เป็น คำบาลีสันสกฤต แปลว่า ความเป็นเทวดา เทว - ตว ปัจจัยในภาวตถิต (เทว - ตา) คำบาลีสันสกฤตที่ใช้กันอยู่ในสมัย

สุโขทัย นอกจากจะปรากฏปะปนในจารึกต่าง ๆ ที่เป็นภาษาไทยตามโครงการวิจัยที่กล่าวมาแล้ว ยังมีปรากฏปะปนอยู่ทั่วไปในจารึกภาษาอื่นๆ อีกมาก ได้แก่ จารึกอักษรไทยสุโขทัย - ขอมสุโขทัย จารึกขอมสุโขทัย - ไทยสุโขทัย จารึกไทยสุโขทัย - ธรรมล้านนา รวมทั้งศิลาจารึกภาษาขาคต่าง ๆ จารึกเหล่านี้สามารถรวบรวมเป็นข้อมูล เพื่อจัดทำโครงการวิจัยได้อีกเรื่องหนึ่ง ดังนั้น ผู้สนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรจะดำเนินการค้นคว้าศึกษาต่อไป

นอกจากนี้ ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นวรรณคดีเก่าแก่และมีความสมบูรณ์ที่สุดในสมัยสุโขทัย ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจเพราะเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตรง จึงมีการใช้คำบาลีสันสกฤตมาก ดังนั้น ผู้วิจัยจึงใคร่เสนอแนะให้ผู้มีความสนใจคำบาลีสันสกฤตในภาษาไทยสมัยสุโขทัย ทำการศึกษาค้นคว้าต่อไป เพื่อให้การศึกษาด้านนี้มีความสมบูรณ์ ทั้งยังเป็นปัจจัยให้มีการศึกษาเรื่องอื่นๆ ต่อไปอีก

บรรณานุกรม

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. สันสกฤต - ไทย - อังกฤษ อภิธาน. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗.
- กรรมการกองตำรา มหาวิทยาลัย. อธิบายบาลีไวยากรณ์ นามกิตก์และกิริยากิตก์. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. ๗๐๐ ปีลายสือไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.
- เกิด ธนชาติ. คู่มือคลังปริยัติ. พระนคร : เลียงเชียงจงเจริญ; ๒๕๓๑. ๒ เล่ม.
- จันทร์บุรินทร์นาค, พระบรมวงศ์เธอ กรมพระ. ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐.
- ทิพย์อุบล คาบสุวรรณ. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.ป.
- พระธรรมปริชา (แก้ว). ไตรภูมิโลกวิจิตรยถกถา. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๐. ๓ เล่ม.
- พระมหาเสฐียรพงษ์ ปุณณณโณ. อะไรคือบาลี : ชุมมนุมบทความทางวิชาการในวรรณไวทยาการฉบับภาษาศาสตร์. พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์ปริทัศน์, ๒๕๑๔.
- พระวิสุทธิสมโพธิ (เจีย ป.๙). ปทานุกรมกิริยาอาชยาด. พระนคร : เลียงเชียงธรรมประทีป, ๒๔๙๕.
- พระชนกาวังสมหาเถระ. กัจจายนะชั้นพื้นฐาน. แปลโดย พระศรีวิสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม). กรุงเทพฯ : สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๓๑.

พระพุทธรูปปียเถระ. กัจจายนสูตร และ ปทรูปสิทธิ. แปลโดย พระมหาสมใจ ปญญาทีโป. กรุงเทพฯ : พัทธการพิมพ์, ๒๕๒๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๕.

_____. วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, บาลีไวยากรณ์. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕. ๔ เล่ม.

สนฺตงฺกโร ภิกขุ. แบบเรียนสันสกฤต. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒. ๔ เล่ม.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ นายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๒.

สุภูติมหาเถระ. คัมภีร์บาลีอภิธานปิทีปิกาสูจิ. รวบรวมโดย พระอธิการบริรักษ์ สุตตโร และคณะ. ม.ป.ท. : วัดเจริญธรรมาราม, ๒๕๒๓.

อภิชาต โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. พระพุทธศาสนาพยาน. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

อุทัย สินธุสาร. สารานุกรมไทย. กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๒๑.

Burrow, T. The Sanskrit Language. London : Faber and Faber, n.d.

Dani, Ahad. Hason. India Palaeography. Oxford : The Clarendon Press, 1963.

Davidson, T.W. Rhys. Buddhist India. Delhi : Banarsidass, 1971.

_____. Pali - English Dictionary. London : Pali Text Society, 1966.

Garg, Ganga Ram. An Encyclopedia of India Literature. Delhi : Mohan Printing Corporation, 1932.

Geiger, Wilhelm. Pali Literature. Translated by Batakrisna Grosh. New Delhi : Cooperation, 1978.

Kieth, A. Berriedale. A History of Sanskrit Literature. London : Oxford University Press, 1966.

Macdonell, Arthur A. A Sanskrit Grammar for Students. 3rd. ed. Great Britain : Oxford University Press, 1982.

Whitney, William Dwight. Sanskrit Grammar. 5 th ed. Delhi : Motilal Banarsidass, 1973.